

УДК: 9(575.2)

Кулова Э. К., тарых илимд. канд.
ТалМУ, Кыргызстан

ТАЛАС ШААРЫНЫН ПАЙДА БОЛУУ ТАРИХЫ

Макалада Талас шаарынын пайда болушунун тарыхый шарттары, көчүп келгендер боюнча саясат, Таластагы алгачкы келгиндердин кыштактары, көчүп келгендердин чарбасы жана маданияты, алардын жергиликтүү маданиятка тийгизген таасири каралды.

Өзөктүү сөздөр: көчүп келгендер, падышалык саясат, маданият, чарба.

Кулова Э. К., канд. истор. наук
ТалГУ, Кыргызстан

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГОРОДА ТАЛАС

В статье рассматриваются исторические условия возникновения г. Талас, причины переселенческой политики, первые селения в Таласе. А также рассмотрены быт и культура переселенцев и их влияние на местную культуру.

Ключевые слова: переселенцы, царская политика, культура, быт.

Kulova E. K., candidate of historical science,
TalsU, Kyrgyzstan

HISTORY OF EMERGENCY TALAS CITY

This article examines the historical conditions of Talas city. The reasons for the resettlement policy, the first resettlement settlements in Talas. Life and culture of immigrants and their influence on local culture.

Key words: settlers, tsarist policy, culture, way of life.

Шаарлардын пайда болушунун тарыхый процесси, биринчи кезекте, кол өнөрчүлүктүн жана сооданын айыл чарбадан бөлүнүшү менен байланышкан, бирок ар бир конкреттүү учурда бул процессти өзгөрткөн башка факторлор да таасир этиши мүмкүн. Кээ бир учурларда шаарлар чындап эле коргонуу чекиттери катары пайда болушу мүмкүн жана так ушундай болгон, алар коргоого муктаж болгон кол өнөрчүлөр менен соодагерлерди дароо тарта башташкан [3: 32]. Башка учурларда колониялаштыруу үчүн административдик борборлор катары шаарлар түзүлгөн, бирок бул кызматта да алар мындай конуштардан бай сатып алуучуларды тапкан кол өнөрчүлөрдү жана соодагерлерди өзүнө тартып, базар алмашуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүгө аргасыз болгон [4: 8]. Кыргызстандагы шаарлардын пайда болуу маселеси боюнча Кыргызстандын шаарларынын тарыхын изилдөөчү белгилүү окумуштуу Д. С. Лосев: «Шаар көп түрдүү функцияларды аткарат. Өнөр жайдын концентрациясынын борбору, ага чектеш аймактын экономикасын башкаруу борбору, квалификациялуу кадрлардын устаканасы, транспорт жана соода-бөлүштүрүү түйүнү, илимий ойдун, маданияттын борбору ж. б.», - дейт [5: 8].

Кыргызстандын шаарларынын өнүгүү тарыхы отурукташуу жана анын өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүү тарыхы менен тыгыз байланышта [5: 9]. Талас өрөөнүнүн урбанизацияланышы Тянь-Шанда Батыш Түрк каганаты түзүлгөнгө чейин эле башталып, анын согдулук дыйкандарынын, кол өнөрчүлөрүнүн жана соодагерлеринин маданий өнүгүүсү менен байланышкан. Самарканд менен Бухара Согдунан Ташкент оазиси (Шаш-Илак аймагы) аркылуу өткөн соода жолдорунун боюнда, Талас жана Чүй

дарыяларынын өрөөндөрүндө, Ысык-Көлдүн жээктеринде жана тоо ашууларында сепилдерди, чептерди, соода жайларын курушкан. Тянь-Шань Чыгыш Түркстанга жана Кытайга, өзүнчө бир бутагы дарыя аркылуу же Түштүк Сибирге жана Монголияга өткөн [6: 39].

Талас өрөөнүнүн ичинде жана ага жакын жерде шаарлар пайда болот: Атлах, Хамукат, Шелжи, Сусы, Көл, Ак-Төбө [101: 39]. Ак-Төбө байыркы шаарчасы Талас өрөөнүндөгү орто кылымдагы эң ири конуш болуп саналат, Талас дарыясынын эки жээгинде жайгашкан. Азыркы учурда изилдөө үчүн жалгыз жеткиликтүү болгон негизги бөлүгү оң жээгинде турат. Сол жээк өрөөндүн азыркы административдик борбору Талас шаарынын курулуштары ээлеп турган кеңири аймакты ээлейт. Бул конуш же анын аймагынан табылган айрым эстеликтер В. В. Бартольд, В. А. Каллаур, П. П. Иванов, М. Е. Массон жана Г.Э. Пугаченкова [1: 227], Б. Э. Аманбаева тарабынан изилденген.

Талас отряды 1956, 1960-ж. Ак-Төбөдө казуу иштерин жүргүзгөн. Ак-Төбө жалпы топографиялык түзүлүшү боюнча Чүй өрөөнүндөгү узун дубалдуу байыркы конуштарга абдан окшош [5: 65]. Ошондой эле цитадель жана имараттардын комплекси болгон. Алардын айланасында имараттардын издери менен узун дубал менен курчалган. Биринчи дубалдын артындагы аймак кээ бир жерлеринде гана турак-жайдын издери бар жана биринчиден узунураак экинчи узун дубал менен курчалган. Талас өрөөнүндөгү дагы үч конуш ушундай типке ээ болгон шаарлар: айылга жакын Садыр-Коргон, Ак-Төбө, Орловка жана Жуван-Төбө [2: 38]. Дубалдын эбегейсиз узундугу шаардын тургундарынын көптүгүн жана ал курчап турган аймактын калкынын чарбалык иш-аракети үчүн чоң мааниге ээ экендигин далилдейт.

XIII-XVIII кылымдарда Талас өрөөнүндөгү бардык шаарлар "белгисиз" себептерден улам жок болуп кеткен. X-XII кылымдардагыдай бир дагы олуттуу кол өнөрчүлүк жана дыйканчылык конуштары кайра жанданган эмес жана болгон эмес. Азыркы мезгилде Ак-Төбө шаарынын жайгашкан жери айыл чарба багытында ижарага алынган.

Кээ бир маалыматтар боюнча, жер титирөө учурунда Ак-Төбө конушунун борбордук бөлүгүнүн урандыларынын астында алтын жана күмүш тыйындардын казынасы, ар кандай баалуу буюмдар, кыязы, шаардын казынасы көмүлүп калгандыгы белгиленет. 1975-жылы Э. А. Алиев тарабынан бул кенчти издөөнү уюштуруу аракети жасалган, бирок Кыргыз ССРинин Өкмөтү анын демилгесин колдогон эмес [8: 153].

Шаарлар көчмөн малчылар менен отурукташкан дыйкандардын жандуу товар алмашуу жайы болуп кызмат кылган, ошону менен экономиканын кескин обочолонгон эки тармагын бирдиктүү экономикалык организмге бириктирген: көчмөн мал чарбачылыгы жана бүткүл Борбордук Азияда үстөмдүк кылган отурукташкан элдердин айыл чарбасы [3: 14]. Мындан тышкары, алар Европаны Азия менен байланыштырган дүйнөлүк соода жолдорунда кандайдыр бир жүк ташуучу чекиттер жана чептер болгон.

XIII кылымда Кыргызстанды монголдор басып алган. Ушул учурдан тартып Борбордук Азияны мекендеген элдердин бир нече кылымдарга созулган узак экономикалык жана саясий төмөндөөсү башталган.

Россияга кошулганга чейин Кыргызстандын аймагы көчмөн малчылардын бөлүнбөгөн үстөмдүгүнүн аймагы, байма-бай өз ара согуштардын арена, ар түрдүү чабуулдардын объектиси болгондугу тарых барактарында белгиленет. Мындай шартта шаарлар гана эмес, отурукташкан конуштар да өнүгө алган эмес.

XVIII кылымдын аягы – XIX кылымдын башына чейин кыргыз урууларын баш ийдирген Кокон хандыгынын чыңдалышы жана Орто Азия менен Россиянын

ортосундагы соода байланыштарынын күч алышынан улам, узакка созулган тыныгуудан кийин Кыргызстандын түштүгүндө шаар турмушунун бир аз жанданышы байкалган.

Кокондуктар Кыргызстандагы үстөмдүгүн сактап калуу үчүн бир катар чептерди (Аулие-Ата, Мерке, Кара-Балта, Ак-Суу, Пишпек, Токмок ж. б.) курушкан. Чептер административдик көзөмөлдүн борборлору гана болбостон, сооданын да пункту болгон. Бирок бул чептер ири шаардык конуштарга айланган эмес, анткени Кокон хандыгынын басып алган аймактарга өзгөчө экономикалык таасири болгон эмес, салык жана товар алмашуу менен чектелип калган. Аткаминерлер менен сарбаздардан (жоокерлерден) башка көптөгөн чептердин туруктуу калкы болгон эмес, Токмок, Пишпек өңдүү чакан шаарлардын чет-жакаларында гана, негизинен, өзбек соодагерлери, кол өнөрчүлөрү жана дыйкандары жашаган [7: 16].

Кыргызстандын Россиянын курамына кириши XIX кылымдын 50-70-жылдарында кыргыз элинин Россия менен мурдагы мезгилде тарыхый жактан өнүгүшүнүн логикалык натыйжасы, бир катар улуттук чет жакаларды, Борбордук Азияны өз курамына кошуунун жалпы процессинин составдык бөлүгү болгон. 60-жылдары Кокон хандыгы Кыргызстандын түндүк чет жакаларында жана Сыр-Дарыя чөлкөмүндө мурдагы үстөмдүгүнүн негизинен ажыраган. Орусиянын өкмөттүк чөйрөлөрүндө Сыр-Дарыя менен Сибирь линияларын туташтыруу чечими кабыл алынган. Бул чечим 1864-жылы падышалык аскерлер Түркстан, Аулие-Ата жана Чимкент шаарларын басып алгандан кийин кабыл алынган. Россиянын Чүй өрөөнүндөгү жана Ысык-Көл ойдуңундагы позициялары бекемделген.

Россияга кошулуу Кыргызстандын экономикасында олуттуу өзгөрүүлөргө, конуштардын өзгөрүшүнө, өнүгүшүнө, жаңы шаарлардын пайда болушуна, көчмөн малчылардын жарым-жартылай отурукташуусуна алып келген [6: 98]. Калктын улуттук составы өзгөрдү. Орус жана украин келгиндери айыл чарбанын өнүгүшүнө, сооданын кеңейишине салым кошуп, айыл чарба продукциясын кайра иштетүү жана тоо-кен казуу өнөр жайын жай, бир жактуу болсо да өнүктүрүүгө киришкен. Бир катар кыштактар жана жумушчу поселоктору пайда болуп, алар кийин Совет бийлигинин жылдарында шаарга айланган (Рыбачье, Талас, Нарын, Кызыл-Кыя, Сүлүктү ж. б.) [10: 20].

Бирок Октябрь революциясына чейин бул шаарлардын экономикалык зор мааниси болгон эмес. Алар, негизинен, административдик, эң жакшысы соода жана бөлүштүрүү борборлорунун функцияларын аткарышкан. Өнөр жайда бир нече ондогон жарым кол өнөрчүлүк ишканалары түзүлүп, өнөр жайда иштеген калктын үлүшү 5-6%дан ашкан эмес. Шаардыктардын негизги кесиби соода, транспорт жана дыйканчылык болгон. Шаар калкы, негизинен, көчүрүлгөн дыйкандардын эсебинен толукталган, алар үчүн жер тилкелерин алуу оңой болгон.

Жаңы пайда болгон шаарлар такыр башка планга ээ болгон: туура бурч менен кесилишкен кең көчөлөр, кичинекей жашыл аймактар. Бирок көрктөндүрүү ушуну менен бүттү. Шаарлар коңшу айылдардан анча деле айырмаланчу эмес (алардан чоңдугунан башка). Алардын бир кабаттуу, негизинен, камыш менен жабылган үйлөрү, кенен чарбалык курулуштары, бакчалары болгон; жайында көчөлөр чаң жана кир болгон. Тургундардын арасында орустар, украиндер, өзбектер басымдуулук кылган, аз сандуу татарлар жана өтө аз кыргыздар болгон.

Талас облусунун административдик-аймактык түзүлүшү 1864-жылы Оренбург генерал-губернаторунун Түркстан облусуна караштуу жерлерди кошуусунан

башталган. 1867-жылы Түркестан генерал-губернатору түзүлүп, анын курамына Талас өрөөнү кирген. 1886-жылы генерал-губернатордук областтык борбор Ташкент шаарында болгон Түркестан облусуна айландырылып, ага байланыштуу Талас өрөөнү тоо этектери менен Жети-Суу губернаторлугуна өткөрүлүп берилип, анда чыгыш жана түндүк-батыш бөлүктөрүндөгү кыргыздар отурукташкан. Талас облусу Сыр-Дарыя облусунун Аулие-Ата уездинин курамына кирген. Калкы – 336,8 миң адам, анын ичинен 15,2 миң адам – шаар тургундары. Калкынын негизги кесиби мал чарбачылык, анда 50,1% жумуш менен алектенсе, 37,6% дыйканчылык менен алектенген, негизинен, уезддин түштүк бөлүгүндө, ошондой эле Талас, Чүй дарыяларынын боюнда жасалма сугаруу же жамгыр менен сугарууга мүмкүн болгон жерлерди иштетишкен.

Падышалыктын көчүрүү саясатында бир нече этаптарды байкоого болот. Империянын башкаруучу чөйрөлөрү өздөрүнүн экономикалык жана саясий кызыкчылыктарын негиз катары алып, алгачкы мезгилде ички кырдаалга таянып, миграциялык кыймылга дем берип, бирок кийинчерээк аны көп учурда чектеп турушкан. Аймакты тез арада отурукташкан дыйкандар менен толуктоо үчүн жана бул жерде «күчтүү» бакубат үй чарбаларынын олуттуу катмарын түзүү үмүтү менен падыша өкмөтү адегенде чоң жер участкаларын (1869-ж. ар бир эркекке 30 десятин) түзгөн. Отурукташкандар бардык салыктардан жана жыйымдардан, анын ичинде аскердик кызматтан бошотулган. Аларга 15 жылга ссудалар берилип, кулак чарбасы түрүндөгү падышалык социалдык колдоону түзүү үчүн зарыл шарттарды түзүүгө аракет кылышкан. XIX кылымдын аягындагы миграциялык процесске Талас өрөөнү кирген Сыр-Дарыя областынын Аулие-Ата району да камтылган. Талас өрөөнүндө 1876-1877-жылдары түптөлгөн алгачкы отурукташкан айылдар пайда болгон. Калктын негизги бөлүгү орустар жана украиндер болгон.

Бул айылдардын бири Дмитриевское эле. Бул айылдын жер тилкеси 2 тилкеден турган. 1-тилке 1877-жылы бөлүнүп, 1885-жылы жарым-жартылай кыйылган. Бул жерлерде короолор жана жашылча бакчасы, айдоо жерлер жана тегирмен, түпкү көрүстөн, орус көрүстөндөрү, шагыл таштар, дарыялар жана арыктар, таштуу талаалар, дөңсөөлөр жана жолдор, жайыт, мектеп (мектеп) үчүн бөлүнгөн жер, мугалимдин участкасы жана чиркөө дин кызматчыларынын участкасы жана мүлкү орун алган. 1895-жылы бөлүнгөн 2-кесимге айдоо жерлер, чөп чабыктар, тегирмен, шагыл таштар, жолдор кирет, буга кыргыздар 40 дес. пайдалануудан калган участок да кирет. Талас өрөөнүндө орус конуштары менен катар катарлаш немис конуштары да түптөлүп, бүтүндөй Талас өрөөнүнүн өнүгүшүнө белгилүү салым кошкон.

Немис кыштактарында токуу цехи, жыгаччылык цехи, тегирмен иштеп, алардын айыл чарбасы рационалдуу жолго коюлгандыгы жөнүндө далилдер бар. Немис келгиндеринин эмгек куралдарынын көбүн жергиликтүүлөр жана отурукташкандар карызга алышкан. Буга Дмитриевское кыштагында немистердин жардамы менен орус дыйканы тегирмен куруп, бүт айылдыктар ак нан жей баштаганы күбө [9: 81]. Немистик май заводдорунун үлгүсүн ээрчип, орустар Дмитриевскоеде май комбинатын түзүшкөн. Немистер чыгарган сүт азыктары Түркстандын көп бөлүгүндө чоң суроо-талапка ээ болуп, аларды даярдоонун технологиясын убакыттын өтүшү менен кошуна тургундар өздөштүрүшкөн. Аймакта падышачылык жүргүзгөн көчүрүү саясаты карама-каршы мүнөзгө ээ болгон көптөгөн жаңы көрүнүштөрдү пайда кылган. Демек, бул, бир жагынан, кыргыздардын отурукташуусу үчүн объективдүү өбөлгөлөрдү түзүүгө шарт түзсө, экинчи жагынан, кыргыздардын дыйканчылыгына эң ылайыктуу аймактарды күч менен басып алуу жергиликтүү калктын отурукташуу процессине тоскоол болгон.

Революцияга чейинки мезгилде Талас өрөөнүндөгү волосттордун саны ар кайсы жылдарда бирдей болгон эмес. Волосттун калкынын өсүшү менен көчмөн коомдор бытыранды болуп, бир жерден экинчи жерге көчүп же коңшу уезддерге өтүп кеткен.

19-кылымдын аягы – 20-кылымдын башында Талас өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүн 8 кыргыз волосту (Кара-Буура, Бакайыр, Байтерек, Беш-Таш, Үч-Коргон, Кеңкол, Каракол, Куркуреская) түзгөн жана отурукташкандар жашаган 5 волост болгон (Ленин-Поляк, Покровская, Дмитриевская, Гродиковская жана Александровская).

Ошентип, Таласта XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында жаңы административдик тартиптердин орношу менен жергиликтүү калк падышалык Россиянын колониялык саясатынын шарттарына макул болууга аргасыз болгон. Орто Азияда падышачылыктын көчүрүү саясаты өз жемишин берди. Көчүрүү саясатынын натыйжасында жаңы конуштар пайда болгон. Мындан Талас өрөөнү да четте калган эмес. Орус-украин конуштары түзүлүп, параллелдүү түрдө немис конуштары түптөлгөн. Көчүп келгендердин кыргыздардын социалдык-маданий турмушуна тийгизген таасиринин жакшы жактарын белгилей кетүү керек. Көчүп келгендерден жер иштетүү үчүн жаңы шаймандар, чарбалык өсүмдүктөрдүн жаңы сорттору, ошондой эле малдын тукумдары алынган. Дмитриевка кыштагынын түптөлүшүнүн тарыхый шарттары падышалык Россиянын бүткүл Орто Азия боюнча жүргүзгөн колониялык саясаты болгон. Бирок ошол эле учурда келгиндер түшүмдүү жерлерди ээлеп, жергиликтүү калк Кең-Колду көздөй сүрүлүп калгандыктан, оор абалга туш болгон.

Адабияттар:

1. Амитин-Шапиро З. Л. Аннотированный указатель литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии (1750-1917). - Фрунзе, 1958. -118 с.
2. Археологические памятники Таласской долины. Отв. ред. П. Н. Кожемяко. - Фрунзе, 1963. -263 с.
3. Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Древние города Казахстана. -Алма-Ата, 1971. -212 с.
4. Белиницкий А. М. и др. Средневековый город Средней Азии /А. М. Белиницкий, И. Б. Бентович, О. Г. Большаков. -Л., 1973. - 76 с.
5. Лосев Д. С. Города Киргизии : Краткий библиографический указатель. - Фрунзе, 1958. - 90 с.
6. Горячева В. Д., Перегудова С. Я. Памятники истории и культуры Таласской долины. - Бишкек, 1995. -101 с.
7. Галицкий В. Я. История города Пишпека (1878-1917). - Фрунзе, 1980. - 128 с.
8. Мокрынин В., Плоских В. Клады Кыргызстана: мифы и реальность. - Бишкек, 1992. - 230 с.
9. Кенешбеков К. А. Вклад немцев в развитие картофелеводства в Кыргызстане. 2008 год объявлен ООН годом картофеля // «Актуальные проблемы и перспективы развития науки и образования». Сборник научных статей научно-практической конференции. - Бишкек, 2008. - 218 с.
10. Малабаев Ж. М. Бишкек – столица Кыргызстана. -Бишкек, 2001. - 304 с.